DESPRE SCRIS ȘI ÎNVĂȚĂTURA DE CARTE LA TIBISCUM

Mariana Balaci Crînguș[*]

Cuvinte cheie: scriere, ceramică, limba latină, *graffiti*, scriere monumentală
Keywords: writing, ceramics, Latin language, *grafitti*, monumental writing

Aspectele legate de sfera educaţiei și a cunoașterii relevă gradul de dezvoltare al unei societăţi. Cu cât acest grad este unul mai ridicat, cu atât acea societate se află pe o pantă ascendentă din punct de vedere evolutiv. Învăţătura și ştiinţa de carte, care presupun cunoașterea limbii latine, sunt un indicator al măsurării gradului de romanizare dintr-o provincie. Și în Dacia avem o serie de dovezi ale cunoașterii destul de corecte a limbii latine, dovezi pe care le întâlnim pe diferite tipuri de obiecte confecţionate din diverse materiale și cu diferite destinaţii și conotaţii.

În lucrarea de faţă vom analiza materialul arheologic care provine de la *Tibiscum* și vom încerca să realizăm un tablou al comunităţii de aici sub aspectul educaţiei și al gradului de cunoaștere al limbii latine, precum și o interpretare a ceea ce se află în spatele acelor scrieri pe diverse tipuri de obiecte.

Scrierea dă posibilitatea individului să-și facă cunoscute sentimentele, părerile, proprietatea sau măcar dorinţa sa de a se perfecţiona. De asemenea, scrierea spontană poate fi privită ca fiind o activitate care lasă să fie întrezărită inteligenţa și modalitatea individului de a se adapta la poziţia sa socială[1]. Scrierea cu ajutorul *stilus*-ului este cea general valabilă[2], excepţie face scrierea în ateliere specializate, ca de exemplu cele de pietrărie sau cele ceramice unde se aplica ștampila producătorului sau însemne ale trupei care realiza materiale tegulare. De altfel, fiecare categorie de materiale care prezintă text ar fi necesar să se analizeze individual. Inscripţiile se adresează tuturor utilizatorilor[3], sau sunt mărci de proprietate dacă ne referim la inscripţionările

[*] Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul. V. Pârvan, nr. 2–4, e-mail: mariana.balaci@e-uvt.ro

[1] Corbier 2018, 14.

[2] Božič, Feugère 2004, 22.

[3] Feugère 2004, 58.

secundare și care sunt cele mai numeroase și apar incizate în perioada de folosire a obiectului[4].

La *Tibiscum* avem dovezi directe ale importanței pe care o are scrisul în viața cotidiană și dorința de perfecționare în tainele cunoașterii de carte. O primă categorie de dovezi ale cunoașterii scrierii de către cei de la *Tibiscum* o constituie fragmentele de materiale tegulare și de vase ceramice inscripționate în pasta crudă sau după ardere a unor litere sau chiar cuvinte. Astfel avem o cărămidă păstrată în stare fragmentară pe care întâlnim încercări de scriere a alfabetului. Această cărămidă din clădirea I din așezarea vicană[5], provine din săpăturile lui Marius Moga și se află în colecția Muzeului Național al Banatului. Din cercetările de la *Tibiscum* provin și alte fragmente de materiale tegulare cu scriere cursivă în pasta crudă realizată cu obiecte ascuțite de tipul *stilus*-ului sau chiar cu degetul. Majoritatea acestor *grafitti* realizate pe cărămizi, păstrate nouă în stare fragmentară, menționează nume ale unor invidizi ca de exemplu *Aurelius Alexander*[6], *Aurelius*[7], *Ma....*[8] (Fig. 1a, 1b). Posibil ca acestea să fie numele celor care își exersează scrisul pe aceste cărămizi și care foarte probabil lucrează în cărămidării. Alături de aceste nume, tot de la *Tibiscum* provin și alte fragmente de materiale tegulare pe care inscripția inițială realizată în pasta crudă se păstrează fragmentar doar sub forma unor litere[9], fără a putea susține cu certitudine că provin tot de la numele proprii ale unor indivizi care lucrau în cărămidării (Fig. 2).

Alte tipuri de materiale ceramice pe care întâlnim incizate sau ștanțate texte destul de mici ca dimensiune sunt *mortaria***.** Ne-au atras atenția două astfel de fragmente de *mortaria* care au o manieră interesantă de delimitare a celor două rânduri pe care se află textul, seamănă cu o înșiruire de frunze[10] (Fig. 3a, 3b). Posibil ca aceste două *mortaria* să provină dintr-un atelier local de la *Tibiscum* și cele două nume să fie de fapt proprietarii vaselor și nu semnătura producătorului.

De asemenea, în așezarea vicană de la *Tibiscum* și din nou, mai puțin din castru, provin câteva fragmente de vase ceramice de diferite tipuri unde s-au inscripționat după ardere diferite litere. Din păcate aceste vase sunt fragmentare și la fel sunt și aceste *graffiti*. În cercetările realizate în ultimii ani în așezarea

---

4 Feugère 2004, 59–60.

5 Benea, Bona 1994.

6 IDR, III/1. 265; Piso, Ardeț, Timoc 2019, 243, nr. CXXVIII.

7 Piso, Ardeț, Timoc 2019, 243, nr. CXXVII.

8 Piso, Ardeț, Timoc 2019, 245, nr. CXXXI.

9 Piso, Ardeț, Timoc 2019, 242, nr. CXXVI (*.....dreus*); Piso, Ardeț, Timoc 2019, 247, nr. CXXXVI (*....B(?)P*).

10 IDR III/1, 267, 268.

vicană de la *Tibiscum* în arealul clădirii XV putem spune că am identificat în nivelele de locuire din lemn sau chiar din piatră astfel de fragmente care prezintă fragmente de litere incizate cu un obiect ascuţit pe corpul vaselor ceramice după ardere. Posibil ca unele din aceste litere să provină din numele de la numele proprietarului vasului respectiv[11]. Printre aceste vase cu inscripţionare după ardere avem și un fragment de *terra sigillata* cu inscripţie în limba greacă[12] care menţionează un individ, cel mai probabil proprietarul acestui vas.

Tot în categoria dovezilor directe ale scrisului la *Tibiscum* sunt și instrumentele de scris de tip *stilus*, ele nu sunt numeroase și provin în general din așezarea civilă. Din păcate acestora nu li s-a acordat o atenţie aparte, dar putem spune că în campania arheologică din 2019, în cercetările realizate în zona clădirii XV din vicus, în ultimul nivel de lemn a fost descoperit un astfel de *stilus* din fier.

Graffiti constituie o formă de comunicare în context informal susţinea Peter Keegan[13]. Unii specialiști consideră că aceste *graffiti* intră în categoria inscripţiilor private și domestice. Alături de scrierile acestea realizate fie cu litere monumentale, fie cu scriere cursivă, la *Tibiscum,* ca în toate așezările de rangul său, avem categoria monumentelor realizate din piatră. Inscripţionarea acestora se făcea fie de către cel care realiza monumentul în ansamblul său, fie de către o altă persoană, poate ucenic în acel atelier, sau care inscripţionează un text la o altă dată decât momentul când este realizat monumentul. Aceste monumente prezente la *Tibiscum* pot fi incluse în categoriile de tipuri de monumente onorifice, votive sau funerare. În general ele respectă un anumit tipar în construcţia epigrafică, însă avem și câteva monumente care ies din acest standard. De remarcat că unele dintre aceste monumente prezintă o liniere discretă care ajuta pietrarul atunci când începea să scrie textul aferent[14]. Destul de rare sunt monumentele epigrafice de la *Tibiscum* care în antichitate au fost pictate. Ca și elemente de delimitare a cuvintelor sunt folosite frunzulițe sau mici triunghiuri, însă nu putem spune că este o regulă în utilizarea acestor două maniere.

Scrierea pe material litic la *Tibiscum* este în general corectă din punct de vedere gramatical și îngrijită. Printre monumentele descoperite la *Tibiscum* am identificat o serie care sunt realizate în capitala provinciei și care au fost aduse aici la cererea comanditarilor. În cazul acestora se remarcă elementele decorative

---

[11] Aceste materiale se află în depozitul Centrului de Studii de Istorie și Arheologie C-tin Daicoviciu din Universitatea de Vest din Timișoara: Fragment buză vas cu un M incizat (Nr. inv. 203/2009); Fragment cană – IV (Nr. inv. 193/2013); Fragment strachină...HL...(Nr. inv. 43/2014); Fragment vas M sau N....(Nr. inv. 42/2018).

[12] Fragment *Terra sigillata*- IOλEM (Nr. inv. 39/2014).

[13] Apud Corbier 2018, 14.

[14] IDR III/1, 155, 158, 159, 176, 205.

specifice *Ulpiei*, dar și o scriere monumentală foarte îngrijită, cu litere egale ca și dimensiuni[15]. Comanditarii au menționată relația lor cu capitala provinciei. Se remarcă într-un grup mai restrâns și monumente votive sau funerare cu o scriere stângace, mai puțin elegantă, cu litere inegale atât ca și dimensiuni, cât și ca dispunere în câmpul inscripției[16].

Un alt aspect legat de scriere și care merită să fie menționat, căci după părerea noastră ține de nivelul de cunoaștere al regulilor de scriere în perioada respectivă, se leagă de scrierea cu ligaturi, corectă și acceptată de regulile normative ale epocii[17]. Puține sunt la *Tibiscum* inscripțiile cu legarea a două litere, însă sunt mai spectaculoase și mai prezente ligaturile cu 3 litere[18].

Nu putem să nu amintim prezența la *Tibiscum* a monumentelor cu scriere metrică, cu o manieră aparte de prezentare a modului în care simțeau și transmiteau sentimentele și trăirile lor celor care se opreau să citească mesajul scris pe piatră[19]. *Terra tenet corpus, nomen lapis atque/animam aer qu-/am melius fuer*------[20] (Fig. 4a, 4b).

Printre monumentele de la *Tibiscum* se remarcă două monumente funerare interesante ca și dispunere a textului/textelor. Este vorba de categoria monumentelor de tip diptic, adică cu două registre ale inscripției dispuse paralel[21] (Fig. 5a, 5b).

Nu în cele din urmă merită să amintim inscripțiile bilingve de la *Tibiscum*, fiind descoperite 4 astfel de monumente sau fragmente din astfel de monumente[22]. Toate sunt din categoria monumentelor funerare. Textul specific palmyrenilor este așezat întotdeauna sub textul în limba latină. De remarcat că ambele texte, și cel latinesc, și cel în aramaică, sunt corecte din punct de vedere gramatical. La *Tibiscum* avem conturată o comunitate de palmyreni deloc de neglijat ca și număr și care și-a folosit limba maternă în spațiul privat și în lăcașele de cult, fără însă a lăsa mai prejos cunoașterea limbii latine. Nu putem spune dacă ambele texte sunt scrise de o singură persoană care lucra într-un atelier de pietrărie sau avem de a face cu două persoane diferite, una care inscripționează textul latinesc și altcineva pe cel în limba palmyrenilor.

Nevoia și poate chiar curiozitatea de a învăța și apoi a utiliza scrierea în societatea romană se leagă de cerințele și nevoile cotidiene și cele economice ale

15 IDR III/1, 131, 137.
16 IDR III/1, 135, 146.
17 IDR III/1, 130, 133, 135, 136, 137, 139, 140 etc.
18 IDR III/1, 129.
19 IDR III/1, 157, 173.
20 IDR III/1, 173.
21 IDR III/ 1, 156, 172; Crînguș 2004, 103–110.
22 IDR III/1, 154, 167, 170, 178.

acelor vremuri[23]. Se vorbește de o scriere populară în sensul că se folosește un suport dur, rezistent în timp, precum ceramica și care este la îndemâna fiecăruia pentru a inciza sau scrijeli în pasta crudă sau arsă litere sau chiar cuvinte[24]. De altfel, referitor la spațiul *Galliei* în secolul al III-lea, se aduce în discuție faptul că aceste înscrisuri realizate voluntar și conștient pot fi privite ca un act de proclamare a identității[25]. De ce nu putem vedea, cel puțin într-o parte dintre *graffiti* de la *Tibiscum* aceeași voiță de exprimare a identității?

Din analiza diferitelor artefacte descoperite la *Tibiscum* putem spune că această dorință de a învăța scrisul este prezentă. În faptul că s-au putut exprima în scris, trebuie să o vedem nu doar o dorință personală de manifestare voită în spațiul comunitar, dar și o necesitate legată de mediul social, juridic, dar și economic. Fie că ne referim la monumentele epigrafice, fie la materialul ceramic, nu putem să nu observăm că știința de carte la *Tibiscum* s-a manifestat asemeni manifestărilor din alte centre urbane provinciale romane din Dacia și nu numai. Cu toate acestea, se poate observa prezența, alături de scrierea cu alfabet latin, și a unei scrieri orientale, specifice populației palmyrene prezente la *Tibiscum* sub forma elementului militar, dar și a civililor care se stabilesc aici din diverse motive. Prezența lor este, spunem noi, destul de numeroasă din moment ce s-au descoperit aici mai multe fragmente cu scriere aramaică.

Cu siguranță, indiferent de limba utilizată în scrierea pe diferite tipuri de materiale, populația de la *Tibiscum* a lăsat drept mărturie a prezenței sale aici și scrierile, fie ele informale, sau mai ales formale. Aceste înscrisuri sunt dovada clară și palpabilă a cunoașterii în primul rând a limbii latine, dar și a celei aramaice, de către unii dintre ei. Analiza acestor înscrisuri ne ajută să ne întregim imaginea unei comunități care s-a conturat pe malurile Timișului încă din primii ani ai provinciei și care și-a continuat traiul și după retragerea oficială a armatei și administrației romane, limba latină continuînd a fi folosită de către cei rămași aici.

BIBLIOGRAFIE

Bats 2004,
M. Bats, *Grec et gallo-grec: les graffites sur céramique aux sources de l'écriture en Gaule méridionale (IIe-Ier s. av. J.-C.)*, în *Gallia*, 61, 2004, 7–20.

Benea, Bona 1994,
D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994.

[23] Feugère, Lambert 2004, 4–6.
[24] Bats 2004, 17.
[25] Bats 2004, 19.

Božič, Feugère 2004,
D. Božič, M. Feugère, *Les instruments de l'écriture,* în *Gallia*, 61, 2004, 21–41.

Corbier 2018,
M. Corbier, *L'écriture en liberté: les graffitis dans la culture romaine*, în *Langages et communication: écrits, images, sons*, Paris, 2017. Disponibil online: <http://books.openedition.org/cths/807>. ISBN: 9782735508662. DOI: 10.4000/books.cths.807. Accesat 4.11.2019.

Crînguș 2004,
M. Crînguș, *Considerantions regarding the two register inscriptions from Tibiscum*, BHAUT 6, 2004, 103–110.

Feugère 2004,
M. Feugère, *L'instrumentum, support d'écrit,* în *Gallia*, 61, 2004, 53–65.

Feugère, Lambert 2004
M. Feugère, P. Y. Lambert, *Introduction,* în *Gallia*, 61, 2004, 3–6.

Piso, Ardeț, Timoc 2019
I. Piso, A. Ardeț, C. Timoc, *Iscriptiones Daciae Romanae, Appendix III. Inscriptiones laterum museorum Banatus Temesiensis*, Cluj-Napoca, 2019.

ON WRITING AND LEARNING AT TIBISCUM

Abstract

By writing, humans might express their feelings, opinions and property, or even the desire to progress. The spontaneous writing might be seen as the activity that puts in light the individual intelligence and the way to adapt to the social position of an individual. Direct proves of the importance of writing in daily life and wish to progress in learning were found at Tibiscum; both *graffiti*, writing on raw paste on tegular materials or other ceramic products, and writing on epigraphic monuments are among these proves. The inscriptions from Tibiscum are in Latin language in the largest part, but there are also ones in the language of the Palmyrenes, and in Greek. Certainly the population at Tibiscum left also informal and mainly formal writings for proving of her presence there, no matter the language of writings on various materials. These writings clearly and tangibly show the people there can speak Latin and Aramaic some of them at least. These writings analyze help us to round the image of a community sitting on the Timiș banks since the first years of the Roman province, and keeping to live there after the official retreat of the Roman army and administration; the Latin language was used up from the ones resting there during the next years.

Fig. 1a. Fragment cărămidă, după IDR III/1, 266 (foto Călin Timoc). /
Fragment of a brick, up to IDR III/1, 266 (photo: Călin Timoc).

Fig. 1b. Fragment cărămidă, după IDR III/1, 265 (foto Călin Timoc). /
Fragment of a brick, up to IDR III/1, 265 (photo: Călin Timoc).

Fig. 2. Fragment vas ceramic, Inedit (foto Mariana Balaci). / Fragment of a ceramic vessel, unpublished (photo: Mariana Balaci).

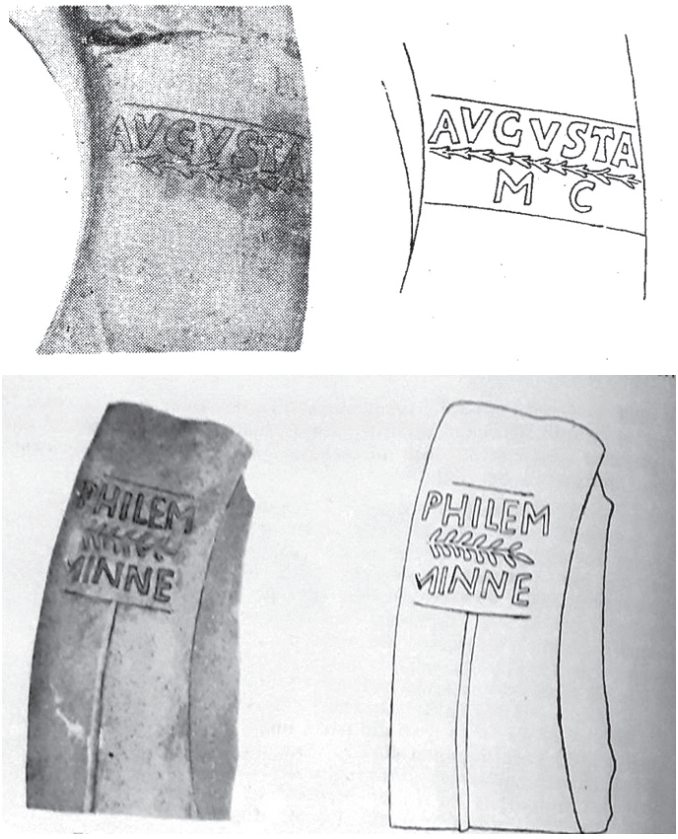

Fig. 3a, 3b. Fragmente mortaria, după IDR III/1, 267- 268. / Mortaria fragments, up to IDR III/1, 267- 268.

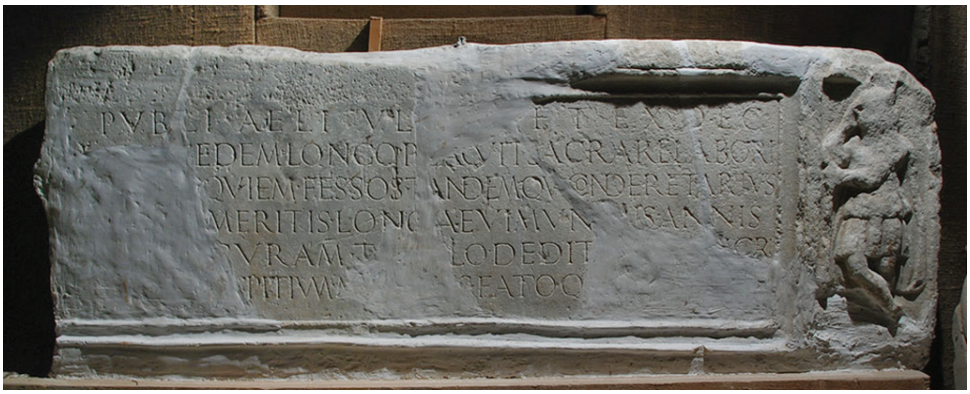

Fig. 4a, 4b. Monumente funerare, după IDR III/1, 157, 173.
/ Funeral monuments, up to IDR III/1, 157, 173.

Fig. 5a, 5b. Monumente funerare, după IDR III/1, 156, 172.
/ Funeral monuments, up to IDR III/1, 156, 172.